

УДК [283(477):621.39]"2019/2022"

Ольга НЕДАВНЯ

Протестантські Церкви в сучасній Україні: проблеми діджиталізації під час пандемії ковіду-19

У статті проаналізовані найбільш помітні особливості діджиталізації протестантських Церков України на сучасному її етапі: виявлено структуру й локалізації, основний контент та спрямування діяльності цих Церков в інтернеті. Визначено, що діджиталізація протестантських Церков у сучасній Україні посилюється в умовах пандемії ковіду-19 і полягає в активному використанні цифрових технологій, зокрема інтернету в різних його ресурсах і можливостях, що, своєю чергою, сприяє осмисленню впливу цього процесу на суспільство і віруючих зокрема, а також накопичує досвід розбудови власних підходів і практичних рекомендацій з цього приводу.

Ключові слова: протестантські Церкви, діджиталізація, Україна, пандемія ковіду-19

Olga Nedavnia

Protestant Churches in contemporary Ukraine: problems of digitalization during the COVID-19 pandemic

The most notable features of digitalization of Protestant Churches of Ukraine at the present stage are analyzed. The structure and localization, the main content and direction of these Churches' online activities are identified. It is determined that the digitalization of Protestant Churches in contemporary Ukraine is intensifying in the context of the COVID-19 pandemic and it consists in the active use of digital technologies, including Internet in its various resources and capabilities, which, in turn, helps to understand the impact of this process on society and believers, and also accumulates experience in developing their own approaches and practical recommendations in this regard.

Keywords: Protestant Churches, digitalization, Ukraine, COVID-19 pandemic

Сучасний світ – це світ цифрових технологій, які вже тривалий час використовують і Церкви, чому особливо посприяла пандемія ковіду-19. Як вони це роблять, на що орієнтують своїх віруючих – досить актуальна проблематика для релігієзнавчих досліджень. Підходи і практична діяльність релігійних організацій, поміж іншим, є досить показовими у тому, наскільки добре вони спроможні впоратися з викликами сьогодення і чи можуть впливати на майбутнє.

Терміном “діджиталізація” щодо релігійних організацій вже активно послуговуються як світські представники, зокрема науковці, так і церковні. Хоч у вузькому значення діджиталізація означає подання інформації у цифровому вигляді, ми також використовуємо цей термін у ширшому сенсі – присутність і діяльність Церков, релігійних громад та об’єднань у віртуальному просторі: від сайтів та форумів, різноманітних соціальних і комунікаційних мереж, включно з цифровими додатками, до оцифрування та викладення у віртуальні ресурси документів, онлайн-трансляцій реальних богослужінь та ін. релігійних заходів (катехізації, навчання, просвітництва тощо).

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Проблематика діджиталізації Церков вже привертала увагу наших колег. Так, У. Севастьянів у своєму дисертаційному дослідженні “Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини” детально аналізує активізацію діяльності релігійних інституцій у мережевому просторі, які спрямовують свої зусилля на репрезентацію власного вчення у віртуальній реальності, подає застереження і рекомендації щодо небезпек та впливу віртуальної реальності на інститут релігії [13]. О. Добродум обґрунтовує роль релігійних ресурсів Всесвітньої мережі в релігійній діяльності: інтернет в XXI ст. став для релігійних організацій новим засобом поширення релігійної культури [3, с. 93–99]. Вивчення використання Церквами можливостей інтернету давно є в полі нашого наукового зацікавлення [7, с. 252–256]. Натомість праці М. Балаклицького присвячені діджиталізації саме протестантських Церков. У співавторстві з А. Шевчуком він дослідив їхню діяльність в інтернеті, виснувавши, що віртуальне середовище виявилось для протестантів більш успішним, з огляду на можливості більшого охоплення [20], а співпрацюючи з П. Котляровим та В. Корчуком дослідив посилення діджиталізації протестантських Церков в умовах пандемії ковіду-19, виснувавши, що протестанти шукають прийнятні “гібридні” форми діяльності онлайн і офлайн [19]. Однак у цій царині є ще багато недосліджених аспектів, що постійно додаються у ситуації продовження карантину.

У даній статті ми поставили за мету виявити особливості діджиталізації протестантських Церков України на сучасному її етапі, для чого реалізуємо завдання відслідкувати структуру, контент та спрямування діяльності цих Церков в інтернеті. Завдання ці масштабні, оскільки наразі лише в українському секторі Всесвітньої мережі лік протестантських сайтів та форумів йде на сотні (а порахувати персональні сторінки, блоги тощо практично неможливо), і вони інтерактивні, містять розділи онлайн-трансляцій, а також онлайн-тренінги тощо. Загалом, чимало різних заходів, від богослужінь та навчання, проводяться протестантами онлайн на різних інтернет-платформах, а це не лише їхні сайти та форуми, але й різноманітні соціальні мережі.

Треба зауважити, що, позаяк теоретичне осмислення використання віртуальних можливостей у діяльності Церкви тільки починається у протестантському середовищі, воно системно ще не відображено у їхніх офіційних доктринах. Однак, протестантські Церкви, як правило, солідарні у своєму трактуванні важливості власної присутності у медіа, зокрема в інтернеті. Так, у масштабній Резолюції Протестантських Євангельських Церков з нагоди святкування 500-річчя Реформації (у частині 3 “Реформація суспільства”, розділі “Культура і медіа”) зазначається: “Ми визнаємо, що медіасфера стала потужним інструментом боротьби за владу, маніпуляційним інструментом спотворення правди, пропаганди деструктивних ідей та ідеологій... Ми визнаємо, що євангельське свідчення залишається недостатнім у сферах культури та медіа, і це нехарактерно для Церкви, яка історично була в авангарді культури. Ми закликаємо християн та всіх громадян України до критичного аналізу й відповідального поширення інформації, яка виходить із засобів масової інформації, соціальних мереж та мережі інтернет. Ми наголошуємо на необхідності гідного та пристойного

поводження у соціальних мережах. Ми закликаємо християн об'єднати зусилля для розвитку професійних християнських медіа, які, віддзеркалюючи правду, працюватимуть на збудування суспільства” [12].

У справі практичного просування у ЗМІК, зокрема у віртуальному простоті, протестантські Церкви також об'єднують зусилля. Так, Всеукраїнський собор [11], ініціаторами створення якого стали передусім протестантські релігійні організації, підготував для церков детальну Інструкцію, як діяти під час карантину, до неї увійшли правила безпеки на служінні та організація онлайн-трансляцій служіння чи проповіді пастора з дому. У відповідному розділі цієї інструкції “Алгоритм підготовки церкви до можливого карантину” пропонується:

“1. Створити церковну групу у одному з месенджерів для оперативної церковної інформації, щодо служінь та карантину та можливих онлайн служінь (краще вайбер чи телеграм, бо там в групі може бути понад 100 тис. людей).

2. Створити ютуб-канал церкви для онлайн трансляцій служінь на випадок карантину.

3. Повідомити членам церкви, щоб вони підписалися на канал. Підготувати та протестувати систему для зйомки онлайн служіння чи онлайн проповіді пастора з церкви чи дому.” [5].

Також наголошується, що для церковної спільноти в інтернеті (у Viber, Telegram і YouTube), задля інформування та спілкування під час коронавірусу, важливо звернутися до членів церкви із закликом встановити відповідний додаток, приєднатися до групи та приєднати своїх друзів [5].

І два останніх, “ковідних” роки показали, що протестантські Церкви потужно активізували свою діджиталізацію, водночас намагаючись застерегти своїх вірних від надмірного чи необережного виходу у віртуальний простір. Різні церковні, освітні та просвітницькі проекти, курси, семінари, конференції тощо почали масово проводити онлайн. Наразі згадаємо найпоказовіші.

Так, у баптистів відбуваються вебсемінари, зокрема про організацію пастирської роботи онлайн (Вебінар IV – Пасторство онлайн: духовні роздуми, навчання, звернення до церковного народу через соціальні мережі [10]). Власне, на сайті Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів ми уперше зустріли вживання терміну “діджиталізація” – і якраз у матеріалі про проведений семінар з медіаграмотності, де, зокрема, відзначалось, що всі “сьогодні знають, що таке Фейсбук, Інстаграм, Ютуб, Твітер. І ми, християни, не можемо уникнути цієї діджиталізації. Йдучи в ногу з часом, ми хоч-не-хоч, але присутні у соцмережах” [15]. Прикметно, що одна з провідних думок, висловлених на семінарі – “Хто керує вашим серцем, той буде керувати вашим інстаграмом чи фейсбуком” [15] – на наше переконання, найбільш гідна християн позиція: оптимістична й навіть наступальна. Відтак пастор Андрій Савич акцентував не стільки на небезпеках присутності християн в інтернеті (водночас, радячи, як їх уникати), скільки на євангелізаційних потенціях: розповідав, як зберегти хороше ім'я християнина та як ширити Євангеліє через нашу присутність у соцмережах [15]. На створеному баптистами інтернет-ресурсі “Церква і карантин” [16] знаходяться конкретні інструкції з діджиталізації

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

різних церковних служінь та рекомендації для гідного християн користування віртуальними можливостями взагалі, зокрема: “Як провести Online зустріч”, “Как приготовить душу/тело/комнату для онлайн богослужения?”, “Цифрова гігієна. Пасха в умовах карантину” тощо.

У п'ятдесятників вчителів інструктують, як працювати з дітьми та підлітками онлайн, щоб допомогти їм адаптуватись до карантинних умов [6]. Також і поточні результати такої роботи обговорюються в онлайн-режимі, на платформі Zoom, де створюються до того ж молитовні групи. А для Департаменту служіння дітям і підліткам Української Церкви Християн Віри Євангельської (далі – УЦХВЕ) має слугувати сторінка в соціальній мережі Instagram. Також і Жіноче служіння УЦХВЕ посилило свою діяльність в онлайн-просторі: “Департамент жіночого служіння цієї Церкви відкрив акаунти у facebook та instagram ... відтепер сестри у всіх куточках України та за її межами мають можливість через інтернет отримувати консультації сестер-служительок. А також повідомити про свою потребу молитовному служінню жіночого департаменту ... онлайн-спілкування теж може бути ефективним і корисним”, – зазначає заступниця директорки Департаменту жіночого служіння УЦХВЕ Людмила Бендус [4].

У Церкві адвентистів сьомого дня відділ сімейного служіння перейшов на онлайн-режим, і його робота вражає насиченістю та охопленістю різних напрямків. Це, зокрема, наступні здобутки: “В основному кожна громада має свою сімейну групу у Viber або на Telegram-каналі, де розміщується різна інформація для підтримки та зміцнення сімей. Існують спеціальні групи за потребами: “Сім’ї в молитві”, “Молитва за родину”, “Щаслива сім’я”, “Родинне вогнище”, групи для одиноких “ЯХАД” і “ЯХАД в піжамах” та ін. Утворилися малі сімейні групи, які збираються через Zoom. Таким чином вони вивчають певний матеріал про сімейні взаємини, моляться про потреби одне одного, планують різні зустрічі. У деяких громадах новорічні сімейні зустрічі також проходили в Zoom. Кожна сім’я могла показати свою сім’ю, презентувати сімейні страви, підготувати оригінальне привітання тощо. Подібна ідея використовується й у святкуванні інших сімейних свят. Під час проведення Тижня Родини проходили тижневі марафони Любові для сімей. Кожного дня в групах розміщувався певний матеріал для сімей, а також завдання для всієї родини... Після програми по емоційному здоров’ю також створилася група в Viber, яка прагнула поліпшити свої взаємини в сім’ї” [18].

Прикметно, що представники різних протестантських Церков досить суголосно констатують феномен посиленої під час пандемії церковної діджиталізації у своєму конфесійному середовищі, водночас звертаючи увагу не лише на його здобутки, але й на проблеми. Так, голова Братства незалежних церков і місій євангельських християн-баптистів України С. Дебелинський констатує, що в умовах карантину “Треба було переглядати те, що було в очах багатьох святым та недоторканим. Але це підштовхнуло нас розвивати онлайн служіння (багато церков з цим успішно впоралися), та змінювати форми проведення богослужінь, не вносячи дисонансу у служіння церков. Пандемія "перевела" на онлайн наші конференції та навчання” [8]. Як бачимо, вимушена потреба перегляду “святого

й недоторканого” спіткала і протестантів, а не лише порівняно консервативніших православних і католиків.

Іван Русин, ректор Української євангельської теологічної семінарії, також погоджується, що “Пандемія стала викликом і можливістю для церков. Вірус виявив сильні й слабкі сторони громад. Переважна більшість змогла пристосуватись до нових умов, опанувавши мультимедійні інструменти” [9]. Він зазначає важливий момент більшої відкритості Церков у онлайн-режимі (та, відповідно, ширші можливості пізнання інших): “Трансляції богослужінь зменшили “конфесійні стіни” та створили нові можливості познайомитись з іншими церквами” [9]. І. Русин йде далі, стверджуючи, що “Пандемія змусила переосмислити не тільки літургію, богослов’я поклоніння та таїнств, але і саму сутність та форму церкви. Це безумовно важливий і корисний процес” [9].

Очевидно, щодо цього протестантам, як і всім іншим віруючим, доведеться ще багато рефлексувати, а також і приймати практичні рішення, оскільки сучасні виклики розвитку Церков ковід-19 увиразнив та максимально скоротив час для реакцій на них. І. Русин також гостро ставить питання про відповідність нових можливостей, наданих ситуацією, та потенціалу їх використання: “Пандемія дала християнським спільнотам потужний мікрофон. Але постає питання: чи маємо ми актуальний зміст. Тобто є можливість бути почутим, але говорити нікому. Я спостерігаю певну відкритість суспільства і можливість транслювати євангельську істину щодо різних нагальних питань. Однак відчувається брак компетенції і здатності говорити мовою суспільства про питання що турбують. Це є своєрідним викликом для церков, а також новою можливістю служити суспільству” [9].

Керівник громадської організації “Християнська Відкрита Академія” Ярослав Лукасік звертає увагу на те, що пандемія змусила переглянути певні упередження та шукати і впроваджувати нові форми служінь: “Локдауни паралізували багато традиційних форм служіння... Я зустрічав пасторів, які у зв’язку з тим знаходяться у досить пригніченому стані. Інші навпаки використали пандемію для розвитку нових форм служіння, наприклад, в інтернеті. Для нас пандемія стала тригером, завдяки якому ми вирішили започаткувати Християнську Відкриту Академію – освітній проєкт, що має на меті формацію християнських лідерів для суспільної сфери... Цього би не відбулось, якби не криза, пов’язана з появою COVID-19. Я також відкрив для себе формат командної роботи в зумі. До локдаунів я був дуже скептично налаштований до такого типу праці. Але виявилось, що Zoom зменшує географічні відстані і є чудовим інструментом щоденного планування, нарад і творчої роботи. Церкви пішли в інтернет. Якісні записи служінь уже не рідкість. Різноманітні нові християнські блоги та розвиток медіа-служіння церков стали дуже популярними за останніх півтора року” [17]. Я. Лукасік, утім, додає, що це “позитивно, але звичайно онлайн-формат не може повністю замінити життя помісних церков і християнських служінь” [17].

В’ячеслав Мурза, голова Об’єднання євангельських реформаторських церков України звертає увагу як на “літепільсть” “цифрового супермаркету” церковних пропозицій, так і на зростаючу їх конкурентність (і більший вибір для віруючих): “набагато

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

зручніше сидіти вдома на дивані і переключати християнські канали з проповідями... Інтернет та медіа служіння показують гарні результати... церквам потрібно бути готовими до того, що їхні прихожани будуть слухати більш красномовного проповідника через доступні медіа ресурси” [14].

Плюси та мінуси діджиталізації Церков є предметом теологічних роздумів про те, як в умовах пандемії змінюються Церкви, і багато уваги у них приділяється саме віртуалізації церковного життя та конкретним практичним міркуванням з цього приводу. Так, викладачі баптистської семінарії в Одесі поділилися своїм баченням святкування Великодня онлайн. Вони означили, чим є пасхальне святкування для християн, виділивши головні його практичні прикмети та духовні налаштування, і звернули увагу на те, як їх можна втілювати та досягати при онлайн-Великодні [21].

У статті на вже згадуваному ресурсі “Церква і карантин” Анатолій Шміліховський також розмірковує над цими питаннями [1]. Він виходить з того, що стосунки між людьми важливіші за місце, де вони збираються, а зміст проповіді – за форму її передачі. Тож А. Шміліховський припускає, що вимушений Великдень по домівках і в онлайн, який повернув християн додому у спільне служіння в родинях, може натомість посередництвом інтернету об’єднати віруючих по всьому світові, що надасть новий імпульс їхній вірі.

Нам імпонують обидва акцентування, як достойні християн: у першому випадку – добротна теологічна розвідка суті святкування і відповідні практичні рекомендації з якісного підготування до онлайн-Великодня, а у другому – відповідальне й оптимістичне скерування у ситуації, коли “лихо не без добра”, і варто розгледіти у ній нові можливості та їх реалізувати.

Цікаво порівняти підходи до оцінки церковної діджиталізації у вітчизняних та зарубіжних протестантів: так, у статті Дейла Партриджа формулюються прогнози про те, як посилення віртуалізації церковного життя в епоху коронавірусу впливає на розвиток Церкви. Д. Партридж насамперед звертає увагу на невідворотність її еволюції, тенденції якої, зокрема і діджиталізації, пандемія прискорила, а не породила, на ті проблеми, що виникають у не надто охочих до віртуальних практик віруючих, на безпеки і можливості затишної гігієнічної приватної церкви онлайн. Зрештою, і він приходиться до думки, що Бог буде прославлений через коронавірус [2].

Натомість Нейт Еліас у пошуках шляхів корисної для християн діджиталізації задається питанням про те, як би діяв сам Ісус в соціальних мережах. Цей автор констатує, що суперечки з людьми із різними точками зору на якусь суспільну проблему і намагання довести свою правоту (що ними переповнені соціальні мережі) не є досить плідними ані у плані переагітації когось у чомусь, ані в плані поважного ставлення до ближніх, і не так діяв Спаситель. А отже, за його прикладом, віруючим варто справами своїми доводити власні погляди, здобувати прихильників, розбудовувати свої церковні спільноти та поліпшувати життя, як в інтернеті, так і в реалі [22].

Як бачимо, протестанти знаходяться у процесі власної церковної діджиталізації зі спробами, експериментами, досягненнями і проблемами, але переважно її не бояться і не ігнорують, а зустрічають як виклик, на який мають давати гідну відповідь. Таким

чином, можна виснувати, що діджиталізація протестантських Церков у сучасній Україні посилюється в умовах пандемії ковіду-19 і полягає в наступному:

– активне використання цифрових технологій, зокрема інтернету у різних його ресурсах і можливостях;

– осмислення впливу цього процесу на суспільство і віруючих зокрема;

– початок розбудови власних підходів і практичних рекомендацій з цього приводу.

Варто відзначити, що загалом у протестантських Церквах слушно звертається увага на те, що віртуалізація життя, у тому числі й церковного, має як свої переваги, так і свої небезпеки, й вимагає певної культури та критичного мислення. Очевидно, що протестантським Церквам, як і всім іншим, доведеться прикладати чимало зусиль для того, щоб їхня діджиталізація була процесом керованим та корисним для віруючих, а релігієзнавців чекає у цій царині чимало дослідницьких викликів, зокрема, подальше детальне й порівняльне вивчення впливу діджиталізації Церков на їх розвиток.

1. Анатолій Шміліховський. Пасха – провести неможна відмінити. *Ресурси для Церкви*. URL: <https://forchurch.info/tserkva-i-karantyn/43-osmyslennya-sluzhinnya-tserkvy-u-chas-karantynu/124-paskha-provesti-nemozhna-vidminiti>.

2. Дейл Партрідж. Як коронавірус може змінити вашу помісну церкву назавжди? *Ресурси для Церкви*. URL: <https://forchurch.info/tserkva-i-karantyn/43-osmyslennya-sluzhinnya-tserkvy-u-chas-karantynu/128-yak-koronavirus-mozhe-zminiti-vashu-pomisnu-tserkvu-nazavzhd>.

3. Добродум О. Релігійна соціалізація у віртуальному кібер-просторі. *Релігійна свобода*. 2018. № 21. С. 93–99. URL: <https://uars.info/prints/rs/21/13.pdf>.

4. Жіноче служіння УЦХВС посилює діяльність в онлайн-просторі. *Українська Церква Християн Віри Євангельської*. URL: https://www.chve.org.ua/dep-jinoch_facebook/.

5. Заборона богослужінь. Інструкція для церков, як діяти під час карантину. Правила безпеки на служінні. Організація онлайн-трансляцій служіння чи проповіді пастора з дому. *Всеукраїнський Собор*. URL: <https://sobor.com.ua/news/instrukciya-dlya-cerkov-yak-diyati-pid-chas-karantynu>.

6. Навчання вчителів та молитва в онлайн – як служіння дітям і підліткам адаптувалося до карантину. *Українська Церква Християн Віри Євангельської*. URL: http://www.chve.org.ua/konf_dyt_slujinnya-4-5-12-20/.

7. Недавня О. В. Церкви в мас-медійному та інтернет-просторі. *Релігійна безпека/небезпека України*: зб. наук. пр. і матеріалів. Київ: УАР, 2019. С. 252–256. URL: https://ure-online.info/wp-content/uploads/2020/07/rel_bezpeka.pdf.

8. Пандемія змусила переглядати те, що було в очах багатьох недоторканим. *Церква Адвентистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/ukraine/pandemiia-zmusyla-perehliadaty-te-shcho-bulo-v-ochakh-bahatokh-nedotorkanym/>.

9. Пандемія стала викликом і можливістю для церков. *Церква Адвентистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/ukraine/pandemiia-stala-vyklykom-i-mozhlyvistiu-dlia-tserkov/>.

10. Пастори освоюють навчання у форматі вебінарів. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*. URL: <https://www.baptyst.com/pastory-osvoiyuyut-navchannya-u-formati-vebinariv/>.

11. Про Собор. *Всеукраїнський Собор*. URL: <https://sobor.com.ua/about>.

12. Резолюція Протестантських Євангельських Церков з нагоди святкування 500-річчя Реформації. *Рада Євангельських Протестантських Церков України*. URL: <http://repcu.org/2018/03/31/%d1%80%d0%b5%d0%b7%d0%be%d0%bb%d1%8e%d1%86%d1%96%d1%8f-%d>

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

0%bf%80%be%82%b5%81%82%b0%bd%82%81%8c%ba%b8%85-%94%b2%b0%bd%b3%b5%bb%8c%81/#more-657.

13. Севаст'янів У. Віртуальна реальність як чинник трансформацій форм релігійності сучасної людини: дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.11 "Релігієзнавство". Житомир, 2019. URL: http://eprints.zu.edu.ua/30373/1/dys_Sevastianiv.pdf.

14. Сьогодні потрібно шукати нові можливості для місії та євангелізації. *Церква Адвентистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/ukraine/sohodni-potribno-shukaty-novi-mozhlyvosti-dlia-misii-ta-yevanhelizatsii/>.

15. У луцькій церкві відбувся семінар з медіаграмотності. *Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів*. URL: <https://www.baptyst.com/u-lutskij-tserkvi-vidbuvsya-seminar-z-mediagramotnosti/>.

16. Церква і карантин. *Ресурси для Церкви*. URL: <https://forchurch.info/tserkva-i-karantyn/>.

17. Церквам вдалося використати пандемію для створення нових видів євангелізації. *Церква Адвентистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/ukraine/tserkvam-vdalosia-vykorystaty-pandemiiu-dlia-stvorennia-novykh-vydiv-yevanhelizatsii/>.

18. Як відділ сімейного служіння перейшов на онлайн-формат під час карантину. *Церква Адвентистів сьомого дня*. URL: <https://adventist.ua/news/ukraine/yak-viddil-simeinoho-sluzhinnia-pereishov-na-onlain-format-pid-chas-karantynu/>.

19. Balaklytskyi M., Kotliarov P. and Korchuk V. "Ukrainian Protestants' Communicative Responses to the Covid-19 Pandemic." *Occasional Paper on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41: Iss. 4. Art. 14. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/14>.

20. Balaklytskyi M. and Shevchuk A. Ukrainian Protestants and Digital Culture *Occasional Paper on Religion in Eastern Europe*. 2021. Vol. 41: Iss. 4. Art. 15. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss4/15>.

21. COVID-19 І ПАСХА ОНЛАЙН. *Ресурси для Церкви*. URL: <https://forchurch.info/statti/resource/638-covid-19-i-paskha-onlajn>.

22. Would Jesus Post His Opinion on Social Media? By: Nate Elias, for Mid-America Union Conference Adventist. URL: <https://www.adventistreview.org/would-jesus-post-his-opinions-on-social-media>.